

УХ-5

СТЕПАН
РУДАНСЬКИЙ

АКАДЕМІЯ НАУК УРСР
ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

СТЕПАН РУДАНСЬКИЙ

ТВОРИ
В ТРЬОХ
ТОМАХ

КИЇВ • 1972

СТЕПАН РУДАНСЬКИЙ

ТОМ ПЕРШИЙ

ПІСНІ
ПРИКАЗКИ
БАЙКИ
НЕБИЛИЦІ
СПІВИ

• НАУКОВА ДУМКА •

НАЦІОНАЛЬНА 5
НАУКОВА МЕДИЧНА
БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
01033, м.Київ, вул.А.Толстого, 7

5-у х

У1
Р83

Редакційна колегія:

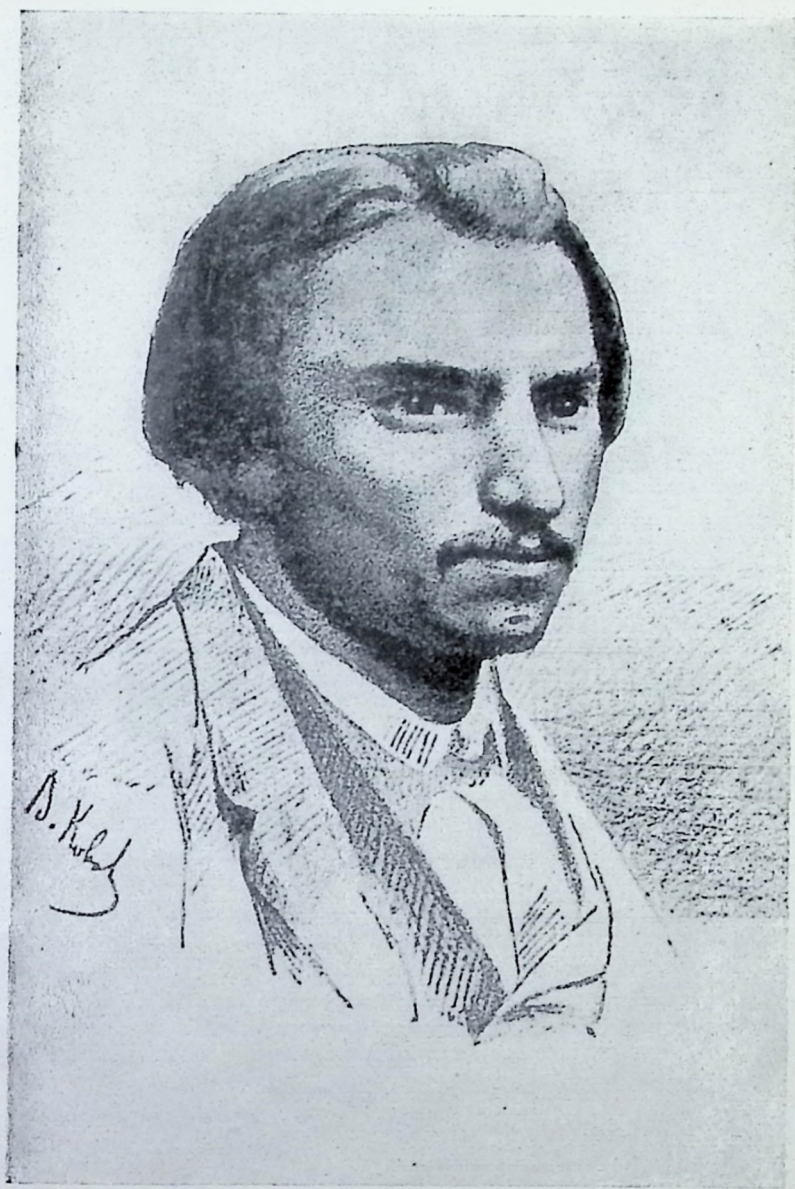
А. О. БІЛЕЦЬКИЙ,
П. Я. КОЛЕСНИК (голова),
О. В. МИШАНИЧ

Упорядкування
та примітки
О. В. МИШАНИЧА

Редактор тому
і автор вступної статті
П. Я. КОЛЕСНИК

Редакція літературознавчої та художньої літератури
Зав. редакцією В. М. Черкаський

7-3-3
117-72М

Степан Руданський. Портрет роботи художника В. В. Ковальова.
Початок 70-х років XIX ст.

ТВОРЧИСТЬ СТЕПАНА РУДАНСЬКОГО

Степан Руданський нагадував Франкові Віктора Забілу як безталанною долею своєю, так і «складом свого обдарування, м'якістю «своєї вдачі», особливою майстерністю поетичної обробки народних казок та оповідок. Коли, наприклад, П. Гулак-Артемовський чи О. Бодянский у віршах на народноепічні теми одразу входили в награно вульгарний, бурлескний тон, який, хоч дозволяв поетові поводитися з простонародним героєм по-панібратськи, все ж зберігав психологічну «дистанцію» між ними, то Л. Боровиковський і особливо В. Забіла під впливом характерного для них тонкого ліризму і делікатного гумору ніби зовсім усували згадану «дистанцію», одразу впадали «в ту злегка гумористичну і подекуди ліричну манеру, яку потім до правдивого віртуозівства допровадив Руданський у своїх «Світових байках» та «Співомовках...»¹.

Загалом же поезію Руданського Франко розглядав як достойне завершення української школи романтиків, що постала до Шевченка, незалежно від нього, розвивалась далі з урахуванням його появи як поета-романтика. «Заборонений» Шевченко Руданському був напевне невідомий. Славу геніальному поетові в уяві Руданського складали лише підцензурні видання — «Кобзар» 1840 р., «Гайдамаки» 1841 р., «Гамалія» і «Чигиринський Кобзар» 1844 р. та ще твори, опубліковані в альманахах «Ластівка», «Молодик» та журналі «Основа».

Арешт 1847 року і десятилітнє заслання піднесли Шевченка в уяві Руданського та його сучасників-різничників до рівня національного героя й мученика, але ж і обмежували доступ до тих рукописних творів (наприклад, збірка «Три літа»), в яких Шевченко виступав уже як співець селянської революції. А після Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р. під заборону потрапили навіть ті твори, що були видані з дозволу цензури. Всі ці обставини сприяли канонізації Шевченка як поета-романтика і козакофіла,

¹ І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. XVII, К., 1955, стор. 435.

сприяли появі в українській поезії цілого «племіні епігонів», яке пливло собі спокійно в кильватері Шевченкового поетичного корабля, «не силкувалося вирватися» з нього на широкі простори поетичного новаторства, не помічаючи навіть свого епігонства. Як це не дивно, серед поетів-епігонів Шевченка, таких як П. Куліш, П. Огієвський-Охоцький, П. Чубинський, В. Кулик, О. Чужбинський, О. Шишацький-Ілліч, В. Кузьменко, О. Кониський, В. Мова (Лиманський), Франко в статті про М. Старицького 1902 р. поставив таких оригінальних поетів, як Л. Глібов і С. Руданський¹.

У Франка немає широкого дослідження спадщини Руданського, хоч він був, може, найактивнішим її популяризатором. Серед численних висловлювань його про Руданського-поета є багато оригінальних думок, є й хибні твердження, які спростовуються його ж власними висловлюваннями. Помилковою була спроба Франка зарахувати Руданського до «племіні епігонів». Навіть М. Драгоманов, що «записував у мертв'яки» всіх українських поетів 50—70-х років, з приводу Руданського писав у 1875 році на сторінках «Киевского телеграфа»: «Руданський був одним з вельми небагатьох малоросійських поетів недавнього часу зі справжнім талантом та зі спробами торкнутися нових тем, а не тільки тих, які заїздили попередники й наслідувачі Шевченка».

Справа в тому, що серед сучасників і наступників Шевченка в українській поезії було немало митців, яких ніяк не зарахуєш до епігонів Шевченка. Вони не відзначалися особливим обдаруванням, проте в літературі шукали власних доріг. Такими поетами були Ю. Федькович, Я. Щоголів, Л. Глібов, М. Старицький, П. Грабовський, ну, і звичайно ж — Степан Руданський.

Ніхто з радянських дослідників, навіть такі з них, як А. Крижкий, І. Пільгук, В. Герасименко, не прийняв Франкової тези про Руданського як епігона Шевченка. Сталося це без полеміки, за мовазною згодою. Однак всі трактують автора «співомовок» як поета «пошевченківської пори», більше того, як прямого Шевченкового послідовника. І тут, коли бракувало потрібної аргументації, в хід пішли й деякі помилкові твердження Франка.

Ми вважаємо Руданського молодшим сучасником Шевченка, але ні послідовником, ні епігоном в широкому розумінні цього слова. До Шевченка існувала українська поезія з своєю історією, з своїми традиціями. З появою Шевченка вона не зeszла, більше того — вона продовжувала й далі висувати нові таланти незалежно від Шевченка, хоч і з урахуванням його появи. Серед них чи не найперше місце належить Руданському.

¹ І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. XVII, стор. 307.

Степан Васильович Руданський народився 6 січня 1834 р. (25.XII. 1833 р. за ст.ст.) в Хомутинцях Вінницького повіту на Поділлі в бідній попівській родині. Довгий час, коли українське Поділля входило до складу Польщі і після того, населення його настирливо полонізувалося. Місцеве українське міщанство і дрібне панство у побуті своєму наслідувало польську шляхту. Православне ж духовенство, щоб запобігти дальшому окатоличенню місцевого населення, змушене було шукати собі опертя серед православних прихожан. Але переважна більшість прихожан на селі — то уярмлене кріпосниками селянство, яке чинило опір всім, хто збирався зручно вмотитися на його шії.

Живучи на селі, сім'я Руданських не могла не входити в постійний контакт з закріпаченим селом. З цього приводу піп Василь все життя воював з синами. А їх було чотири: Григорій, Степан, Олександр та Юхим. І все ж вони виростили разом з мужицькими дітьми, говорили їхньою мовою, співали їхніх пісень, засвоювали їхні звичаї. Батько С. Руданського всіма силами намагався вивести дітей «в люди», дати їм належну, за його поняттями, освіту, закріпити їх в «духовному» стані, забезпечити їм привілейоване становище в суспільстві. Особливі надії покладав він на здібного до науки Степана, готуючи йому високу духовну кар'єру. Та життя вносило свої корективи в родинні плани хомутинецького попа Василя.

З 1841 по 1849 рік Степан вчиться у Шаргородській бурсі, потім у Кам'янець-Подільській духовній семінарії. Досить ознайомитись з повістю «Люборацькі» другого подолянина — А. Свидницького чи з «Нарисами бурси» М. Помяловського, щоб уявити собі ту задушливу атмосферу, в якій формувалась семінарська молодь 40—50-х років XIX ст. Очевидно, саме тому з кола цієї молоді виходило найбільше безбожників і нігілістів-бунтарів. Та й час був надто тривожний. По всій Росії спалахували кріпацькі заколоти. У пам'яті народній жив герой Поділля — Кармалюк. Поза увагою молоді не могла пройти розправа царя Миколи I над кириломефодіївцями (1847) та петрашевцями (1849). Доля Шевченка і Петрашевського хвилювала всіх. На посилення опозиційних настроїв суспільства вплинула революція 1848 року, що охопила майже всі країни Західної Європи. А пізніше ганебна Кримська війна лягла важким тягарем на широкі маси народу. У 1855 р., коли Руданський закінчував Кам'янець-Подільську семінарію і лаштувався в далеку дорогу до Петербурга продовжувати навчання, нова хвиля антикріпосницьких виступів, що розпочалася так званою Київською козаччиною, прокотилася Україною.

Всього цього не міг не знати семінарист Руданський. Глибоке співчуття і прихильність до закріпаченого народу, любов до його мови і пісні, винесені ще з дитинства, не пропали під впливом тупої

семінарщини, а ще більше поглибилися. У Кам'янці-Подільському Руданський починає активно цікавитися поезією, децю сам пише, серйозно захоплюється збиранням фольклору. В архіві поета зберігаються два рукописних томики під назвою «Народные малоросійские песни, собранные в Подольской губернии СВР», датовані 1852 роком. Криптонім «СВР» означав: Степан Васильович Руданський. В циклі «Козацькі пісні» другого томтика збірки є запис двох варіантів про Кармалюка. З оригінальних творів за семінарських років, точніше — з 1851 по 1854 рік, С. Руданський написав шість балад («Два трупи», «Вечорниці», «Упир», «Хрест на горі», «Розмай» і «Люба»), яким дано було оригінальне жанрове визначення — «байки хатні», або «небилиці», та чотири ліричні поезії («Ти не моя», «Мене забудь», «Чорний кольор», «Не дивуйтесь, добрі люди»), яким дається жанрове визначення «пісня».

Що інтерес Руданського до фольклору не був даниною моді, скороминущим захопленням юнака, свідчить той факт, що поет все недовге життя своє захоплювався уснонародною творчістю, і не тільки українською, а й російською, польською, чеською, сербською, татарською. Більше того, цей інтерес був органічним, оскільки вся оригінальна поезія Руданського виростає з уснонародної творчості, з фольклору.

По закінченню у 1855 році духовної семінарії двадцятиоднолітній поет вирушає до північної столиці — Петербурга продовжувати навчання. Збереглися документи для вступу до вищого учбового закладу: свідоцтво про стан здоров'я від 10.VII. 1855 р., свідоцтво про народження від 21.VII. 1855 р. та атестат про закінчення духовної семінарії від 23.VII. 1855 р., опубліковані у збірнику «Степанові Руданському»¹. Батько покладав на Петербурзьку духовну академію великі надії. Закінчивши її, син зробить неабияку кар'єру, і тоді відійдуть у минуле всі його молодечі химери з мужицькою мовою і літературою. Та Степан думав про своє. Іхав він до Петербурга, щоб вступити до прославленого на всю Росію вищого навчального закладу — медико-хірургічної академії, доступної для різночинної молоді.

В медико-хірургічній академії ще з 40-х років навчалось чимало людей з України, існувало навіть українське земляцтво, прихильне до молодого художника і поета з кріпаків — Тараса Шевченка. У 50-х роках Петербурзька медико-хірургічна академія переживала період свого особливого піднесення. Серед її викладачів — відомий хірург і прогресивний діяч М. Пирогов, потім такі вчені, як І. Сеченов, С. Боткін, М. Зінін. Як не дивно, а медико-хірургічна академія,

¹ «Степанові Руданському», Одеса, «Маяк», 1968.

покликана бути надійним оплотом самодержавства, протягом кількох десятиліть була притягальним центром вільнодумства. Шукали тут товариського оточення не тільки Шевченко і Шепкін, а й їхні сучасники, як Чернишевський, Некрасов, Добролюбов, Писарев, Михайлов, брати Курочкини. Навіть герої роману Чернишевського «Що робити?» — Лопухов і Кірсанов — рекомендуються читачеві як вихованці Петербурзької медико-хірургічної академії. В колах передової різночинної молоді вважалося за честь вчитися в ній. Ось чому молодий поет, ентузіаст-фольклорист з далекої провінції, пішов проти волі батьків, проти всього духовного стану, щоб тільки стати студентом відомого усій передовій Росії навчального закладу.

Почалась затята боротьба. Духовна академія зовсім не бажала поступатися своїм «правами» на добре атестованого їй випускника Кам'янець-Подільської семінарії. Справа в тому, що всі поповичі самим фактом свого походження належали до духовного стану. Медико-хірургічна академія з цієї причини могла зарахувати його лише так званим «вільним слухачем». Щоб стати повноправним студентом-медиком, Руданський змушений був вийти з духовного стану. А зробити це можна було лише з санкції святійшого синоду. Не гаючи часу, Руданський подав клопотання. 26 березня 1856 року на засіданні синоду справу цю було вирішено позитивно і передано до Подільської консисторії. Пізніше консисторія відтягувала з відповіддю і тільки 26 вересня 1856 року оформила і видала свідоцтво про вихід Руданського з духовного стану. В цей час поет уже був вільним слухачем другого курсу медико-хірургічної академії.

Творчість Руданського звичайно розподіляють на три періоди: кам'янець-подільський (1851—1855), петербурзький (1856—1861) і ялтинський (1862—1873). Петербурзький період — основний, але вичений найменше. Він ще чекає свого дослідника. Це були часи великого громадського піднесення, яке завершилось революційною ситуацією 1859—1861 років. Разом з тим це був період творчого розквіту Руданського-поета, коли на повну міць виявились оригінальні риси його поетичного обдарування. Від'їжджаючи з Петербурга до Ялти 1.IX. 1861 р., поет зробив такий щоденниковий запис: «Прощай, Петрополю! Прощай моє горно пекельне!.. Немало сили, моєї рідної сили, попалося в тобі, а гріх мені було б за тебе забути. Сировим залізом з землею та іржею попав я до тебе, ти мене перетопило, ти мене перекувало і сухим і твердим пустило до себе». Це й дає нам підставу гадати, що петербурзьке оточення мало вирішальне значення в ідейно-естетичному формуванні поета. Про це говорити і його творчість.

Проте документальних даних про зв'язки Руданського з конкретними людьми того оточення ми майже не маємо. Нам, наприклад, точно відомо, що Руданський був у близьких стосунках з професором медико-хірургічної академії С. Боткіним, який лікував його ще в Петербурзі, допоміг одержати посаду на півдні, а в 1872 році навіть відвідав його хворого в Ялті. Був дружнім поет все життя з петербурзьким товаришем Петром Ніщинським, здібним композитором і талановитим перекладачем Гомера українською мовою, а нашого «Слова о полку Ігоревім» — грецькою. В листах своїх Руданський згадує про родину Чернявських, знайому йому з Петербурга. В ялтинський період життя поет мав переписку з М. Драгомановим, підтримував дружні зв'язки з художником О. Коваловим, був добре знайомий з художником-мариністом І. Айвазовським. В різний час поета відвідали в Ялті М. Щепкін, А. Метлинський, М. Костомаров, М. Лазаревський. Петербурзький період не має і таких, надто скупих даних. Нам, наприклад, не відомо, чи зустрічався Руданський з Шевченком, який наприкінці березня 1858 року повернувся з заслання і був найпопулярнішою фігурою в колах демократичного Петербурга. Не відомо поки що і про знайомство чи навіть звичайний інтерес Руданського до діяльності таких письменників-петербуржців, як Чернишевський, Некрасов, а також літераторів, що гуртувалися навколо «Современника» та «Искры». Немає ніяких даних про зустріч Руданського з Кулішем, що мав власну друкарню, з Марком Вовчком, антикріпосницькі «Народні оповідання» якої, опубліковані 1857 р., викликали в літературних колах Петербурга величезний розголос.

Правда, є деякі побічні дані на підтвердження того, що редакція «Основа», наприклад, знала про існування молодого поета Руданського, його вірші «Гей, бики!» і «Повій, вітре, на Україну» були опубліковані в першому номері журналу за 1861 рік. З приводу маловідомого поста в редакції відбулась навіть суперечка, чи друкувати його взагалі. Куліш був рішуче проти, Білозерський — за. Коли журнал вийшов, читачі помітили вірші Руданського. Свое захоплення ними висловила, наприклад, перша дружина Л. Глібова Параскева Федорівна Бордонос в листі до П. Куліша. У відповідь їй Куліш 25 лютого 1861 року не без роздратування писав: «Руданського вірші, на мій погляд, нікуди не годяться. Я, Шевченко і Костомаров забракували їх, а Білозерський все-таки надрукував — і, як бачу, не помилився: знайшлися і для Руданського хвалителі»¹.

З цього документа ми можемо зробити більш чи менш певний висновок про ставлення Куліша і Білозерського до Руданського. Що

¹ І. Капустянський, До життєпису П. Куліша. — «Червоний шлях», 1924, кн. 8-9, стор. 277—278.

ж до Шевченка, то Куліш міг згадати його ім'я для більшої поваги своїх власних суджень. Таке з ним траплялося не раз.

Є у нас скупі, але певні відомості про те, що Руданський-студент, живучи в Петербурзі, дуже бідував. Спочатку, будучи вільним слухачем медико-хірургічної академії, він, очевидно, мав приватні уроки, бо влітку 1856 року виїздив з столиці у Дору Новгородської губернії. Довідуємось про це з автографа першої думи «Байок світових», в кінці якого рукою автора позначено дату і місце її написання.

Ставши студентом, Руданський почав одержувати стипендію, якої не вистачало навіть на харчі. Мешкав десь на глухій околиці Петербурга серед бідноти, про що він сам пише в автобіографічному вірші «Студент» (1858):

В славнім місті Петербурзі,
Недалеко від Невы.
Із болота виглядає
Хата бідної вдови...
А у хаті на постелі
У сурдугі і плащу
Сидить студент медицини
Другий місяць без боршу.

Зрозуміло, що героєві цього вірша не до сміху. Його розпач скрашує лірико-іронічний тон розповіді, яка найтяжчі переживання обволікає безжурністю доброзичливого до людей жарту.

На допомогу з дому була мала надія. Руданський почав активно працювати над своїми поетичними творами, щоб скласти збірку і опублікувати. У листі до брата Григорія від 5 липня 1859 року, подякувавши за прислані п'ять карбованців, він повідомляв: «Спасибі тобі, братику, за твою щедрість і вибачай мені, що я так довго не писав до тебе, бо я тут мало що й винен. Спершу екзамен, а потім праця, щоб скільки-небудь поправити свою долю, затримала мене аж до сего часу; екзамен пройшли нічого, і переходжу на четвертий курс, а робота іще тільки на половині, ще треба цілий місяць посидіти, щоб що-небудь пустити у світ, не те щоб для слави, а хоч би для кишені, бо біда таки бідую, а два роки ще треба прожити в поганім Петрополі». Йшлося, мабуть, про збірку «Нива», яку Руданський потім надіслав до київського цензурного комітету. Упорядковуючи її, поет водночас шукав таке російське періодичне видання, котре б погодилося публікувати його веселі поетичні мініатюри українською мовою. Так, у петербурзькому тижневику «Русский мир» в № 20, 21 і 48 за 1859 рік надруковано такі його твори, як «Лощак», «Засідатель» (під назвою «Становий»), «Варенікі» і «Чи високо до неба?» Крім того, «Искра» за той же рік опублікувала серію «Милороссийских анекдотов». Є підстави гадати, що подав їх Ру-

данський, оскільки деякі з них становлять собою звичайний переклад російською мовою відомих його гуморесок «Не мої ноги», «Добре торгувалось», «Кіт» та ін.

Але все це скидалось на жалюгідне дилетантство. І в душу поета закрадаються сумніви про доцільність своєї літературної роботи. У вірші «До моїх дум», писаному в липні 1859 року, сумніви ці поглиблюються.

Чого ж дума така пишна,
Чого ж слово бідне?
Дитя моє недоспіле,
Дитя моє рідне!
Згубив би я тебе разом,
Як Час свого сина,
Але, може, тебе прийме
Мати Україна!

Збірка «Нива» не побачила світу на Україні. Рецензент П. Житецький надто суворо поставився до неї, і київський цензурний комітет не дав дозволу на друк. Поет зовсім розгубився. Але взявся за упорядкування нової збірки, яку здав до петербурзького цензурного комітету, не маючи вже особливих планів на майбутнє. Надходив кінець його навчання в медико-хірургічній академії, а отже, й тяжкому його бідуванню в Петербурзі. Живучи весь час надголодь, переобтяжений виснажливою працею, двадцятишестилітній поет в суворих кліматичних умовах столиці міг і справді померти від туберкульозу. Така загроза спіткала його в 1860 році, і про це довідуємось з автобіографічного вірша «Моя смерть»:

Прийшла смерть моя,
Легке точиться...
Ти мори, маро,
Коли хочеться...

Зовсім несподівано петербурзький цензурний комітет 15 липня 1861 року дає дозвіл на друк збірки. Але було вже пізно. Не так просто знайти видавця, який би згодився вкласти власні гроші у видання книги нікому не відомого поета. А де гарантія, що гроші не пропадуть? Поет міг би й сам взятися за видання і розповсюдження своєї книжки, як це звичайно на той час робили українські письменники. Та для цього знову ж таки потрібні гроші. Як би не повертались справи, а Руданський завжди опинявся в становищі героя свого гумористичного послання «До Дядька Прохора-ковалю» (1857), який просив 50 карбованців під заклад совісті.

Будь спокійний, дядьку,
Я тебе впевняю:
Не пуцу їх марне
І не прогуляю.

Не пушу їх марне
І не прогайную.
Складу на науку
Свою дорогу.

Отже, цензурний дозвіл на видання книжки залишився невикористаним. В клопотах по влаштуванню на роботу всі творчі справи відійшли набік. За станом здоров'я лікар Руданський не міг працювати в північних районах Росії. Не було у нього бажання й служити по військовому відомству. Клопотання випускника знайшло підтримку в керівництві академії. І ось 1 серпня 1861 року з медичного департаменту міністерства внутрішніх справ прийшло повідомлення про призначення Руданського в Ялту на посаду міського лікаря. Того ж дня Руданський виїхав на південь. В щоденниковому запису поета від 1.IX 1861 р. читаємо: «Скінчились муки, надія не ошукала, не лягли мої кості на чужині, я знову в дорозі і залізними карбами кочуся на полудень... А чим-то полудень мене порадує? Чи синєє море мене загартує, чи, може, ізнову іржею покріє, сточить, обезсилить? А кримські гори чи новим здоров'ям, чи гробом наділять? Прощай же, мій друже, прощай, Петрополю...»

Ставши міським лікарем портового й курортного міста, Руданський з полегшенням зітхнув. Та це зовсім не значило, що він назавжди попрощався з нуждою, навіть коли у 1863 році одержав додаткову роботу в маєтках князя Воронцова. «Тепер я дуже якось став мило дивитися на людей, бо й мені якось зробилося краще,— пише поет до брата Григорія 30 вересня 1863 року.— Кінчилось уже (не знаю тільки, чи надовго) моє тридцятилітнє голодування. Добився я таки економії Воронцова і, окрім свого жалування (200), маю іще в рік 300 карбованців, ітого — 500, і я вже зможу кожний день свій обід мати. І тільки то, що обід, а вечері ще за сії гроші мати не зможу — отакая-то проклятая Ялта. Ні, не проклята, хороша вона, псяюха, та дорого жити».

Молодий лікар з головою поринає в захоплюючу роботу, не завжди розмежовуючи громадські й службові свої обов'язки. Тривалий час він поєднував обов'язки міського лікаря, завідуючого лікарнею, лікаря в алупкинських маєтках князя Воронцова, карантинного лікаря в порту і навіть лікаря Ялтинського повіту. Часті роз'їзди за власний рахунок з'їдали і без того скромну платню, але з цим треба було миритися. Його любили за веселу вдачу, безкорисливість і доброту. Міську бідноту він лікував безплатно. Про громадський авторитет лікаря Руданського свідчить обрання його 1869 року почесним мировим суддею сімферопольсько-ялтинської мирової округи.

Особисте життя популярного лікаря і мало кому відомого поета залишалось невлаштованим. Про юнацькі захоплення в Кам'янець-

Подільську і Петербурзі тепер він тільки згадує. Рятуючись від самоти, Руданський сходиться з багатодітною вдовою Явдохою Шнрокою.

Творчість була болючою раною Руданського, бо для неї не вистачало часу. Він дуже не любив, коли йому нагадували про неї. «Співомовки мої до сего часу у Києві, і про них ніякої звістки... не маю»,— читаємо в листі до В. Ковальова, писаним десь у травні або червні 1870 року. З оригінальних творів у ялтинський період був написаний лише «український дивоспів» «Чумак». Тут Руданський займається виключно перекладами, та й то спорадично. Так були здійснені переклади «Іліади» Гомера, старогрецької пародії на неї — «Батрахіомохії» («Війни жаб з мишами»), окремих глав поеми Лермонтова «Демон» та ін.

З публікацією перекладів так само не щастило. Руданський поступово відходив від літератури. З оголошенням Валуєвського циркуляру, викликаного реакцією після розгрому польського повстання 1863 року, в українській літературі запала силована мовчанка. Зацькований доносом по службі, змучений поганим здоров'ям і дрібними побутовими клопотами, відірваний від друзів і знайомих, Руданський зовсім припинив літературну роботу.

Для людини морально нерозбірливої Ялта могла бути золотим дном, а такий лікар, як Руданський, міг жити без нужди з одних лише подачок ялтинського купецтва, яке на спекуляції гнилим товаром наживало великі гроші. Ображені його непідкупністю, спантеличені його популярністю серед населення, торгаші почали писати на нього доноси, розпускати по місту всякі плітки. Місцеве начальство без зайвого галасу хотіло перевести непокладистого лікаря у Бердянськ. Та вища адміністрація взяла під свій захист добре атестованого випускника столичної медико-хірургічної академії. Це видно хоча б з листа директора медичного департаменту міністерства внутрішніх справ на ім'я таврійського губернатора Г. Жуковського від 3 березня 1867 року¹.

Але втручання вищого начальства лише на час утихомирило наклепників. Влітку 1872 року в Криму спалахнула епідемія холери. Як карантинний лікар і представник санітарної комісії міста Руданський з властивою йому енергією і сумлінністю взявся винищувати вогнища інфекції. Сутички з ялтинськими чиновниками і спекулянтами дійшли найбільшої гостроти. Відчув це Руданський тоді, коли й сам тяжко захворів на холеру. Почали доходити чутки, нібито за незадовільну роботу по боротьбі з холерою його звільнять і переводять до Перекопа. 25 серпня 1872 р. Руданський пише скаргу до

¹ Див. зб.: «Степанові Руданському», стор. 83—84.

Ялтинської міської управи, а на ім'я її голови — листа, якого не можна без хвилювання читати. Де тут було йому до літературні! Стає зрозумілим незвичайна дразливість Руданського в листі до невідомого адресата (кінець 1872 року): «Драгоманову прошу передать, что я болен и давно прекратил все мои литературные упражнения».

Ослаблений холерою організм Руданського остаточно капітулював перед давньою його недугою — туберкульозом. І 3 травня 1873 року на тридцять дев'ятому році життя поета не стало.

Здавалось, талановитий поет назавжди пішов з української літератури. Що могла важити публікація кількох віршів на сторінках «Русского мира» й «Основи»? Проте ліричні і гумористичні співомовки Руданського жили в рукописних списках друзів і любителів художнього слова, ставали надбанням уснонародної творчості, а ім'я поетове помалу переходило в легенду.

Особливо популярним було ім'я Руданського серед студентства. В рукописному відділі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка у Києві зберігається список гумористичних віршів Руданського з датою «С.-Петербург, 5 марта 1869 года», що належав В. Стрільчевському. У фондах Центральної наукової бібліотеки АН УРСР зберігається список ліричних творів Руданського, складений у 60-х роках харківським студентом Гнілосировим. К. Шейковський використовував рукописні твори Руданського в своїй праці 1861 року «Опыт южнорусского словаря». Фольклорні записи Руданського були використані М. Номисом («Українські приказки, прислів'я і таке інше», 1864) та М. Драгомановим («Малороссийские народные предания и рассказы», 1876). Навіть не опубліковані, розповсюджені в списках чи усно, твори Руданського знаходили свого читача, викликаючи тривогу у мракобісів і реакціонерів. Так, наприклад, моголівський архієпископ Анатолій Мартиновський, маскуючись псевдонімом «Малоросс А. Восточенко», з явно донощицькими намірами писав у 1864 р. на сторінках «Вестника Юго-Западной и Западной России» про Руданського як автора шкідливих і «неблагонадійних» пісень, «що розсіваються в простонародді».

Драгоманов перший добрим словом згадав Руданського посмертно. Не без його впливу Олена Пчілка під псевдонімом «Н. Г. Волинський» (що означало «Невеличкий гурток волинський») вперше видала окремою збіркою «Співомовки С. Руданського» (Київ, 1880). Серед активних збирачів, дослідників і видавців розкиданої спадщини Руданського бачимо далі таких людей, як І. Франко, А. Кримський, М. Комаров, В. Левицький (Лукич). Ніхто з цих людей не уявляв собі обсягу літературної спадщини С. Руданського. Матеріал

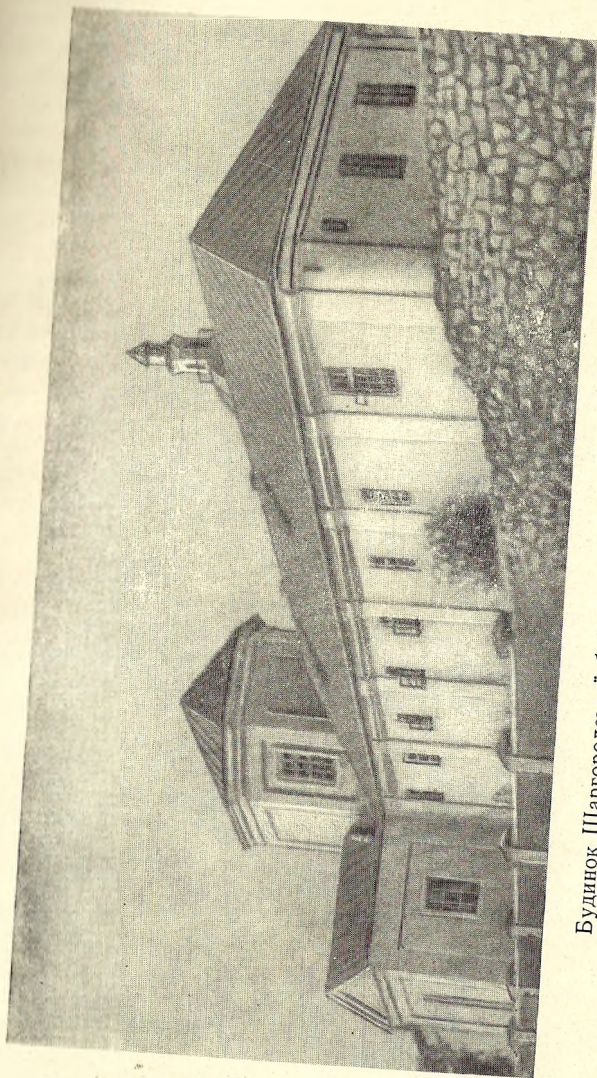
ли надходили звідусюди випадково, публікація йшла хаотично. Через те, мабуть, судження Франка, як і його сучасників, про мистецьку природу поетичних творів Руданського були часом дуже суперечливі і непослідовні. Навіть літературознавці радянського часу (той-таки А. Кримський, а пізніше й В. Герасименко, І. Пільгук та ін.), хоч і зібрали цікавий матеріал для ширшого висвітлення творчої біографії поета, в ідейно-естетичній оцінці його творів за межі Франкових суперечливих тверджень не виходили.

Рукописна спадщина С. В. Руданського зосереджена нині в двох наукових центрах Києва: Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР та в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР. Головне в ній — три рукописні книжки, начисто переписані автором: «Співомовки козака Вінка Руданського. Книжка перша, з 1851 року до 1857»; «Співомовки козака Вінка Руданського. Книжка друга, 1857, 1858, 1859»; «Співомовки Вінка Руданського, 1859—1860. Петропіль». Тут автор зібрав усе, що ним було написано з 1851 по 1860 рік. На основі цих своїх рукописних книжок Руданський упорядкував для друку дві збірки, які, проте, не побачили світу з різних причин.

Весь зміст поетичної творчості Руданського засвідчує той незаперечний факт, що інтерес його до усної народної творчості впливав з визвольних прагнень тогочасної різночинної молоді, з її демократичних переконань, з бажання ввійти в живий контакт з кріпацькою масою, в якій все нуртувало, виливаючись в антикріпосницькі бунти. Те саме можна сказати і про ставлення Руданського до української мови. Його обурював батько, який не переставав говорити йому своє: «Если захочешь написать письмо, то пиши или почтительно, не по-малороссийскому, або лучше ничего не пиши!». Поет ламав батьківську волю не тільки тому, що хотів мати фах лікаря, а й тому, що хотів стати українським поетом, тобто поетом народним, з його точки зору, мужицьким. «Заказують мені мою рідну мову,— скаржився Степан своєму братові Григорію в листі від 5.VII 1859 р.— заказує батько; але в мене був дід, був прадід і прапрадід — вони мені не заказали; не слухає батько моєї мови — зате мене і по смерті, може, послухають штирнадцять мільйонів моїх їдномовців. Батько, може, не любить моєї мови через те, що нею говорять у нас мужики,— а нібито у Московщині не говорять мужики по-московськи? Да і чим ми лучче від мужика? Всі ми рівні і у бога, і у натури».

Ми вже говорили, що Руданський всім мистецьким еством своїм виростав з народної творчості. Власну позицію в українській поезії він намагався навіть теоретично осмислити, створивши, так би мовити, свою теорію поезії. Так, віршовані твори всіх жанрів він назив-

5-4x

Будинок Шаргородської бурси, в якій навчався С. Руданський. Фото

вав співомовками, вкладаючи в цей новотвір родове означення поезії.

Це розуміли Олена Пчілка, М. Комаров і А. Кримський, який писав, до речі: «Під терміном «співомовки» поет розумів не що, як просто «вірші» — чи «пісня», чи «байка», чи «приказка», чи «поема» — все то було в нього «співомовка»¹. Франко тонко розбирався в питаннях поетики. Через недостатню обізнаність з матеріалом він звузив значення терміна «співомовка», надавши йому видового, а не родового значення. Літературознавчий авторитет Франка діяв майже автоматично: всі дослідники, а за ними й читачі, всупереч волі Руданського, співомовками почали називати тільки його приказки, чи поетичні гуморески. Авторам «Словника літературознавчих термінів Івана Франка» С. Пінчуку і Є. Регушевському залишалось тільки канонізувати цю помилку².

Правда, у 1961 році один із дослідників творчості Руданського П. Довгалюк зі всією рішучістю поставив питання про повернення термінові «співомовка» первісного значення. Він вважає «зовсім не науковим» «прив'язувати цей неологізм лише до сатиричних і гумористичних віршів». «Адже ж і в семантиці цього слова нема нічого, що нагадувало б про сміх. Сам Руданський назвав свої гуморески приказками. А що пізніше назва «співомовки» прищепилася лише до гумористично-сатиричних творів Руданського, то це сталося не з його авторської волі, бо й лірику, і балади, і байки, і всі свої поезії він називав співомовками»³.

З П. Довгалюком не можна не погодитись. Це підтверджується, врешті, рукописними збірками поета. У першій книзі «Співомовок козака Вінка Руданського», де «Вінок» означає «Степан» (від грецького «Стéфанос»), якраз і немає жодної з гуморесок, а назва «співомовки» залишається.

Руданський був типовим романтиком у своїх поглядах на роль поета і поезії в суспільному житті. З юнацьких років його уяву полонили кобзарі, бандуристи та лірники, збирачі, творці і розповсюджувачі уснонародної творчості протягом століть. До кобзарів і лірників він прирівнював і поетів, які повинні збирати народні твори, обробляти чи на їх основі складати нові і все те разом поширювати в масах. Так, наприклад, у 1862 році Руданський уклав збірку під назвою «Копа пісень», куди разом з народними піснями та нотами входять і його власні пісні. І в цьому поет не бачив ніякого фаль-

¹ «Твори С. Руданського», т. I, Львів, 1895, стор. 175.

² С. П. Пінчук, Є. С. Регушевський, Словник літературознавчих термінів Івана Франка, К., 1966, стор. 232.

³ «Радянське літературознавство», 1961, № 1, стор. 112.

сифікату. Всі романтики світу захоплювались уснонародною творчістю, збирали її, писали іноді і підробки. Деякі з тих підробок стали знаменитими: «Осіянові пісні» Макферсона, «Краледворський рукопис» Ганки, «Пісні західних слов'ян» Меріме. Не обійшлися без підробок і Срезневський в свій «Запорожской старине», Куліш в «Україні» та ін. Не уникнув її і Руданський.

Українські поети-романтики йшли від реальних прототипів, створюючи героїчний образ народного співця — рапсода. Класичним прикладом такого співця був Перебендя. Молодий Шевченко теж був настроений на цей образ, назвавши свою першу збірку «Кобзарем». Для юного Шевченка, як і для всіх поетів-романтиків, в тому числі й для Руданського, слово «поет» було синонімом слів «кобзар», «бандурист», «лірник». Українські романтики, щоб возвеличити народних співців-кобзарів, називали їх Гомерами нових часів, а українські думи історичні прирівнювали до гомерівського епосу. «Ми всі,— писав Пантелеймон Куліш,— не розбираючи того, великі чи малі наші здібності, так само ведемо своє походження від своїх рапсодистів, як грецькі письменники освіченого віку вели його від Гомера»¹.

Прирівнювання українських пісень і дум історичних до старогрецького героїчного епосу, так само як і прирівнювання сліпих лірників-кобзарів українських до старогрецьких рапсодів, постало в поетичній уяві Руданського, мабуть, цілком стихійно, «самосійно», як говорив Франко. І тільки пізніше, під впливом романтичних творів Шевченка і Куліша, внаслідок студій і роботи над переспівом «Слова о полку Ігоревім» та «Старочеських співів» з Краледворського рукопису, все це склалося у своєрідну романтичну теорію поезії як художнього самовираження історичної героїки народу і поета як збирача, творця й розповсюджувача народної поезії.

Отже, з погляду Руданського між народною творчістю і писаною літературою лемає принципової різниці. Якщо між ними й існує якась лінія розмежування, то вона дуже хистка й умовна. Роль поета зводиться до збирання, художньої обробки фольклорного матеріалу і повернення його шляхом пропаганди трудовим масам народу, дійсним творцям усіх мистецьких цінностей.

Твір поетичний звичайно співається, наспівується чи проказується, але обов'язково в музичному супроводі, здебільшого — кобзи чи ліри. Тому поетичні твори й здобули у Руданського родову назву «співомовки». Але в співомовці героїко-епічний і ліричний елемент, з одного боку, музичний і вокальний — з другого, можуть розподілятися по-різному.

¹ П. Куліш, Записки о Южной Руси, т. I, СПб., 1856, стор. 181.

Орієнтація віршованого тексту на певну мелодію, на чийсь «голос» чи музичний супровід є, на думку Руданського, особливістю поезії. Звідси лірика має пісенне призначення.

Назвавши свою віршовану творчість «співомовками», Руданський подає й жанрове розгалуження її: пісні, приказки, байки-небилиці і співи. До пісень зараховуються всі різновиди лірики, яким автор дає свою назву: жальки, скаржки, гадки, думки, взбудки. Гумористично-сатиричні співомовки, в основі яких лежить народний анекдот, поет називає приказками. Байки-небилиці — це твори розповідного характеру (співопісні), в яких домінує баладно-фантастичний елемент. Нарешті, співи — це епічні поеми реалістично-побутового, історичного, алегоричного чи фантастичного характеру.

Хоч погляди Руданського не закріпилися в подальшому розвитку української поезії, не стали традицією, все ж, видаючи його твори, треба дотримуватись і його поглядів на поетичну творчість, не модернізувати авторський текст, а подавати його точно за автографами. Інакше читач ніколи не зрозуміє оригінальних особливостей творчої манери Руданського.

Сімнадцятилітній семінарист хоч і збирав народні пісні різного характеру — сумні і веселі, пісні козацькі і чумацькі, бурлацькі і рекрутські, великодні і весільні, — оригінальну творчість почав з байок-небилиць, тобто балад, пов'язаних більше з літературною традицією, ніж з народною творчістю. Молодий поет перебував у цілковитому полоні українських, російських та польських романтиків — Боровиковського, Метлинського, Костомарова, Гощинського, Осташевського, Мальчевського, Жуковського, Міцкевича, Пушкіна і раннього Шевченка.

В темах і сюжетах своїх небилиць Руданський не виходив за межі романтичної традиції 30—40-х років XIX ст. Тут є всі обов'язкові романтичні аксесуари цього жанру: могили, чорний ворон-віщун, буряна природа і людина в ній — то могутня уособленням таємничих сил, то фатально підвладна їм. В способах обробки баладних тем, сюжетів і образів Руданський не був оригінальним. В його небилицях зіткнулися дві романтичні традиції — старої школи романтиків (Боровиковський, Метлинський, Жуковський) і Шевченка. Перша лишила свій слід в небилицях кам'янець-подільського періоду («Два трупи», «Вечорниця», «Упир», «Хрест на горі», «Розмай», «Люба»), друга — в небилицях петербурзького періоду («Явір», «Тополя», «Верба», «Купці»). Тема порушення гармонії в житті людини все більше поглиблюється соціальним мотивуванням конфлікту, що лежить в основі сюжету. Молодий поет майже інстинктивно проби-

вався до реалізму у найбільш, здавалося б, «романтичному» жанрі небилиці. Тут не обійшлося без впливу ранніх романтичних поем Шевченка. Фантастичний елемент, як неодмінна ознака баладності задуму, сильно пом'якшується тим, що виступає в зовсім реальних, далеких від містики соціально-побутових формах, як у Шевченка, Гоголя і українському фольклорі. Щоб переконатися в цьому, досить порівняти небилиці «Люба», «Тополя» чи «Верба» з «Безнадією», що являє собою переробку Бюргерової «Ленори». Цікаво, що інтерес до популярного романтичного жанру небилиці Руданський не втрачав ніколи. Навіть у ялтинський період, коли увага його була зосереджена на перекладацькій роботі, він зробив спробу дати суто баладному сюжету сценічне втілення («Чумак»). Слід сказати, що дослідники Руданського часом переоцінюють художню вартість цього «дивоспіву», ставлячи його поряд з «Наталкою Полтавкою» І. Котляревського, а самого автора називаючи драматургом.

Значної популярності здобув Руданський як поет ліричний, як пісняр. Тут він, можна сказати, органічно зв'язаний з народнопісенною традицією, хоч помітна його залежність від традиції літературної. В ліричному доробку поета нараховуємо тридцять три пісні.

Тільки чотири з них написано в Кам'янці-Подільському, останні — в Петербурзі, тобто в період найбільшої його творчої активності.

В пісенному репертуарі Руданського знаходимо лірику особисту і громадську, пісні печалі, самотності, неподіленого кохання і громадської боротьби, подвигу в ім'я народу. Тут ми зустрінемо типовий, традиційний романс, щось на зразок «альбомної лірики», популярної колись на провінції в колах дрібної шляхти, міщанства і різночинної інтелігенції («Ти не моя», «Мене забудь!»), і романс на народнопоетичній основі («Повій, вітре, на Вкраїну», «Не дивуйтесь, добрі люди», «Звела мене не біда»), який часом повністю зливається з народною піснею («Голубонько-дівчинонько», «Козаче-голубче», «Ой вииду я у садочок»).

Перевага в ліриці Руданського мотивів печалі і самотності не була виявом песимістичного світогляду поета, тим більше не викликала «вимогами жанру», а була наслідком тяжкого життя, таврованого вічними злиднями. Поет був великим життєлюбом і оптимістом. Це ми бачимо з його застольної пісні «Хлопці-молодці!». Правда, анакреонтична лірика, лірика безжурного, веселого життя, була чужа натурі Руданського. Він, як і його попередник і старший сучасник В. Забіла, не любив трагедію особистого життя виносити на людські очі, розмінювати її на дрібниці. Розробляючи складну ліричну тему, він ніяк не міг (чи не хотів) замкнути її трагедійним звучанням. Навпаки, в момент найбільшого загострення трагедійності він раптом зривався на гумористичний, а то й іронічний тон, переводив плач на

сміх. Яскравим прикладом психологічного переходу трагічного в гумористичне, здійснюваного на широкій соціальній основі, можуть бути такі твори Руданського, як «Студент», «Богдай тебе», «Полюби мене» та ін.

Серед пісень Руданського є твори високого громадянського звучання. Життя в Петербурзі другої половини 50-х років не пройшло для нього марно. Такі твори, як «Над колискою», «Гей, бики!», «До дуба», «П'яниця», «Наука» та ін., дають підставу гадати, що поет був близький до середовища тієї різночинно-просвітительської молоді столиці, змістом життя якої було, за словами В. І. Леніна, «обстоювання інтересів народних мас, головним чином селян», «щира віра в те, що скасування кріпосного права та його залишків принесе з собою загальний добробут, і щире бажання сприяти цьому»¹. Ось уривок прекрасної коліскової пісні Руданського, антикріпосницький зміст якої не викликає сумнівів:

Спи, дитя моє, ти — життя моє!
Тільки щастя і долі!
Будеш цілий вік, як той чорний віл,
У ярмі і неволі..
І що божий день будеш досвіта
До роботи ставати;
Свою силюньку ні собі, ні мні,
А панам виробляти

(«Над колискою»).

Кріпаччина — ярмо, що його несе на собі людина від народження до смерті, це ганьба, знущення над людською гідністю селянина, позбавленого найдорожчого в світі — «волі вільної». Герей пісні «П'яниця» (1860) бачить в кріпосництві антигуманний, антиморальний зміст:

Та тяжкі мої
Болі більні,
Бо не маю я
Волі вільної.

У боротьбі за звільнення народних мас від кріпосницького ярма Руданський надає провідну роль просвітительській інтелігенції, яка має очистити рідну землю від панського будяччя й засіяти її «ярим зерном» загального добробуту. Цій темі присвячено пісню «Гей, бики!» (1859).

У нас немає ніяких підстав твердити, що Руданський пропагував ідею селянської революції, вибух «знизу». Знищення кріпосницької системи в Росії він уявляв, очевидно, як переведення радикальних заходів «згори», як ряд послідовно здійснюваних реформ. В цьому

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 454.

пафос пісні «Гей, бики!». Щоб бути гідною своєї величної місії, інтелігенція мусить сама очиститися, позбутися психології раба і на просвітительську діяльність глянути як на громадський подвиг. На цій ідейній основі і постали такі твори Руданського, як «До дуба» і «Наука». Відомі слова з «науки» батька, який посилає в світ свого сина «на оглядини»:

І на пчіл поглянь:
Є робучії,
Але й трутні є
Неминучії.
Так і на світі:
Ідні ринуться,
Другі потом їх
Тільки мнуть.
Будь ти проклятий,
Милий синочку,
Як пігнеш таким
Свою спиночку...

Покликаючись на антикріпосницький дух громадянської лірики Руданського, деякі ентузіастично настроєні дослідники почали вдаватися до зайвої модернізації поглядів Руданського. Так, ювілейний збірник «Степану Руданському», що вийшов в одеському видавництві «Маяк» (1968), без будь-якого застереження проголошує автора «Співомовок» послідовником Шевченка і російських революційних демократів. Словом, як зазначав один із укладачів названого збірника поет Л. Вишеславський, «в его душе звучат слова Виссариона и голос Добролюбова гремит...».

Звичайно, як і в своїх небилицях Руданський не був «першовідкривачем», зазнавши впливу поетів-романтиків, зокрема раннього Шевченка, так і в громадянській ліриці він не був «першовідкривачем», зазнавши ще більшого впливу Некрасова та поетів його школи. Так, небезпідставно «Науку» Руданського порівнюють з «Завещанием» В. Курочкіна, «Практическими советами старика сыну» А. Вейнберга, зокрема ж з «Песней Еремушке» М. Некрасова. Тим, ідеї і образи таких творів, як «Над коліскою», «П'яниця», «До моїх дум», «Моя смерть», знаходять собі яскраві аналогії не в Шевченка, а в російській демократичній поезії 50–60-х років XIX ст. Але, зіставляючи, наприклад, «Песню Еремушке» (1859) і «Науку» (1860), «Колыбельную песню» (1845) і «Над коліскою» (1857), слід підкреслити, що Руданський не йшов шляхом сліпого наслідування. Він мав свою тему і свій підхід до її розробки. Неважко помітити, що в «Науці» Руданського протест проти рабської моралі звучить дещо сильніше, ніж в «Песне Еремушке» Некрасова, бо висловлює його батько дорослому синові, а не випадкова проїжджа людина — ди-

тині. Однак Руданський іде проти всіх літературних і фольклорних традицій, роблячи матір носієм рабської моралі. Так само є розбіжності в трактуванні сюжету колискових пісень Руданського і Некрасова: перший розкриває ліричний аспект гостросоціальної теми («будеш цілий вік, як той чорний віл, у ярмі і неволі»), другий — аспект сатиричний («будеш ты чиновник с виду и подлец душой»).

І все ж аналіз поезії Руданського підводить нас до думки, що в своїй громадянській ліриці, зберігаючи загальну народнопоетичну основу, поет перебував під впливом не Шевченка, а російської поезії 40—50-х років. Характером же свого ліризму, що легко переключався в м'який доброзичливий гумор, Руданський здається значно ближчим до Кольцова, ніж до Некрасова, до Забіли, Глібова і Старицького, ніж до Шевченка. Цього саме майже всі сучасні дослідники не хочуть зрозуміти. Вони нібито не приймають тези Франка про Руданського як епігона Шевченка, на ділі ж стверджують її.

То правда, що Петербург 50-х років був для Руданського тим «горном пекельним», в якому гартувався його характер і переконання. Поет пройшов сувору школу випробувань, і його творчість досягла свого zenіту. В рік його переїзду до Петербурга (1856) вийшла збірка поезій Некрасова, яка відкривалась знаменитим поетичним діалогом «Поэт и гражданин». Некрасов стає на чолі бойового органу демократії — журналу «Современник». В 1858 році до столиці повертається давно очікуваний там геніальний вигнанець Т. Шевченко. Але це зовсім не значить, що Руданського неодмінно слід вводити в центр усіх цих подій. Поет просто не витримає такого щирого, але непосильного для нього вантажу. Франко якраз дуже добре це розумів, настановлюючи нас на думку про політичну незрілість Руданського. Мав рацію і М. Рильський, коли говорив, що в деяких творах Руданського відчувається «нездоровий присмак національної обмеженості»¹, викликаний ідейною незрілістю поета.

Деякі пісні ще за поетового життя стали народними. Особливо це слід сказати про широко відому пісню «Повій, вітре, на Україну», що дійшла до нас в кількох варіантах. І все ж масовий радянський читач знає Руданського насамперед як дотепного гумориста, автора поетичних анекдотів, або приказок, складених на основі народних оповідок, за якими, з легкої руки Франка, закріпилась назва «співомовки». «Найоригінальнішим, — писав він, — і zarazом найбільш народним явився Руданський у своїх «співомовках», у тих коротких, епічних анекдотах, котрих сюжет звичайно взятий з уст

¹ М. Рильський, Про поезію Степана Руданського. — У зб.: «Степанові Руданському».

народу й прибраний у легеньку, сказати б можна, куцу форму народної коломийки. Тут автор нам виявив усі добрі і слабкі прикмети свого таланту: незвичайне майстерство форми і народної мови, живість і простоту вислову, делікатний гумор, котрий, мов пагідний, добродушний усміх, розлитий над усіма тими творами, але zarazом недостачу ширшого філософського погляду на життя людське і народне і невелику творчу здатність при живій фантазії, зверненій радше на мініатюрування дрібних фактів, ніж на оживлення і охоплення широких дійових чи життєвих горизонтів»¹.

Загалом з Франковою оцінкою приказок Руданського можна погодитись. Хоча думки його з приводу «добрих і слабих» прикмет таланту поета вимагатимуть далі належного пояснення і уточнення.

Приказка у всіх країнах генетично зв'язана з фольклором. В Росії і на Україні першоджерелом її були уснонародні оповідки, або анекдоти (що в грецькій означає «неопублікований»), в Німеччині — шванки, у Франції — фавль, в Італії — фацетії. В епоху Відродження народний анекдот, прибравши латинську назву «фацетія», став окремим і дуже популярним жанром гуманістичної літератури. Між 1438 і 1452 роком з'явилась перша збірка «Фацетій» флорентійця Поджо Браччоїні. В XV—XVI столітті в Німеччині над складанням літературних фацетій працювало вже чимало літераторів, серед них найталановитіший Генріх Бебель, що 1508 р. видав збірку під назвою «Фацетії»². Писалися ці твори звичайно латинською мовою, на той час мовою науки і міжнародних зв'язків. Це полегшувало значне розповсюдження їх не тільки в Італії, Німеччині чи Франції, а й у слов'янському світі.

На Україні народні оповідки-анекдоти потрапили з фольклору насамперед до вертепної драми й інтермедії. Майже всі українські дожовтнєві письменники, від Г. Сковороди до В. Самійленка, так чи інакше використовували у своїй творчості народний анекдот, давши цікаві зразки літературного анекдота як в прозі, так і в поезії. Найбільшим майстром української віршованої фацетії, названої приказкою, був Степан Руданський.

Всі приказки нашого поета були написані в Петербурзі. Тому можна припускати, що природний нахил його до гумористики, до поетичної обробки народних анекдотів могли розбудити передові російські сатиричні видання, яких у Петербурзі з середини 50-х років виходило немало. Слід сказати, що Руданський рішуче протистояв реакційній сатирі, яка дивилась на кріпака як на людину неповноцінну. Прогресивний погляд поета на народ як на творця історії не

¹ І. Франко, Твори у двадцяти томах, т. XVII, стор. 219.

² Див.: Генріх Бебель, Фацетии, М., «Наука», 1970. Перше російське видання, підготовлене Ю. М. Каганом.

тільки зберіг приказки його від забуття, а й став причиною незвичайної їх популярності навіть у наш час.

Приказки Руданського — це здебільшого мініатюри. Коли ж розглядати в цілому, то вони складають цікаву панораму народного життя України XVIII і першої половини XIX ст. В центрі її стоїть головна фігура тогочасного кріпосницького суспільства — мужик. Пригноблений поміщиками, позбавлений усіх людських прав, він зумів зберегти в своїй усній творчості ідеал високої людяності і краси. Мужик став ліричним героєм гуморесок Руданського. Його соціальним і моральним критеріями керується автор, його очима дивиться на світ людських відносин.

Герой приказок Руданського — гуманіст, що любить і шанує в людині все людське, розуміє, хоч нікому не прощає людських вад. Не прощає навіть собі. Він сміється з усього: з хитрощів цигана («Циган з конем», «Де спійняли?»), «Що до кого», «Торбин брат»), з самовпевненої пихи польського шляхтича («Не вчорашній», «Черевики», «Надгорода»), з скнарості шинкаря-єврея («Загадки», «Баран», «Мошків дах»), з пройдисвітства москаля («Гусак», «Варенікі», «Варена сокира»), але в сміхові тому немає зневаги до людей іншої національності.

Всі свої приказки Руданський розподіляв на три групи: А. Приказки «На чужих», Б. Приказки «На своїх» і В. Приказки «На себе самих». Особливо багата гумором, народною мудрістю група В. Об'єктом гумористичного зображення тут стає український селянин, його побут, звичаї, риси національного характеру. Кращі з приказок групи В. — «Школяр», «Окуляри», «Чи високо до неба?», «Не мої ноги», «Господар хати», «Крамная сорочка», «Господар дав», «Той, що над нами», «Чи далеко до Києва», «На калитку», «Указ», «Вовки» та ін. В цих поетичних шедеврах виразно вимальовується тонко окреслений образ ліричного героя-селянина, який, потрапивши в смішне становище, ніби запрошує нас посміятися разом з ним над своєю безпорадністю.

Але доброзичливий, гуманний, делікатний сміх над людськими вадами обертається злою сатирою, коли в поле зору ліричного героя потрапляють гнобителі народу — поміщики, царська урядова адміністрація, служителі релігійних культів — попи, ксьондзи, рабини. Тут сміх поета нещадний.

Руданський був поповичем за походженням і безбожником з переконання. Він добре знав зажерливість і моральну ницість попівства, яке самим своїм становищем у тогочасному суспільстві було паразитом на тілі народному. Ось чому багато його приказок присвячено викриттю попівства. А оскільки об'єктом висміювання стає не тільки православний піп, а й ксьондз і рабин, ліричний герой Ру-

данського національно-релігійні суперечності нейтралізує тим, що до гурту свого підключає поряд з наймитом-українцем і злидненого мазура, і єврея-капцана («Камінний святий», «Два рабини», «Піп ла пуші», «Сповідь», «Піп у ризах», «Чорт», «Суходольський», «Війна», «Там її кінець» та ін.). Герої цієї універсальної попівської клоунади наче вихоплені з «Декамерона» Боккаччо. В цьому можна перекопатися, коли прочитати приказки Руданського «Війна» і «Чорт».

Приказки Руданського про попів, ксьондзів і рабників носять антирелігійний характер, оскільки служителі культу в них висміюються не за звичайні людські вади, а за паразитизм, жадібність, дволичність, лицемірство. Попи — носії соціального зла, замаскованого поклонобійною мораллю церкви. В цьому переконують приказки «Піп і ксьондз», «Страшний суд», «Скільки душ», «Божі птиці» та ін., що можуть бути прекрасним ілюстративним матеріалом в антирелігійній пропаганді.

Народна мудрість завжди була безцеремонна з богами і святими. Вона зводила їх з неба на землю, в людське середовище, наділяла людськими достоїнствами і вадами, примушувала служити людям. Попи тут завжди зайві, непотрібні («Баба у церкві», «Пекельна смола», «Мазур у болоті», «Тільки допечи», «Просьба», «Варвара»). Тому літературознавці цілком слушно пов'язують позицію Руданського в зображенні духовенства з відомим листом Белінського до Гоголя, де сказано: «Про кого російський народ розповідає похабну казку? Про попа, попадю, попову дочку і попового наймита. Кого російський народ називає: дурна порода, череваті жеребці? Попів... Чи ж не є піп на Русі для всіх росіян представником обжорності, скупості, низькопоклонства, безстыдства?»¹.

Пафос приказок Руданського у виявленні нескореності простого народу, моральне здоров'я якого не вбили віки кріпосного рабства. Його ліричний герой — кріпак, що уособлює мудрість народну, з гідністю демонструє свою моральну перевагу над гнобителями як над людьми без совісті і честі («Добре торгувалось», «Почому дурні?», «Перекусить, пане», «Запорожці у короля»). Він пишається минулою славою свого народу, коли той у боротьбі з поневолювачами не раз виявляв високу самовідданість і героїство («Смерть козака», «Турок і мужик», «Турецька кара»), і протиставить минулу славу ненависній сучасній кріпосницькій системі («Чуприна»). Ліричний герой Руданського ще не розуміє шляхів визвольної антикріпосницької боротьби, але духом не занепадає, бо вже знає, чого хоче. Су-

¹ В. Белінський, Літературно-критичні статті, К., Держліт-видав України, 1953, стор. 564.

перечку свою з циганом і шляхтичем з приводу того, що зробив би кожен, якби став царем («Царі», 1859), він завершує недвозначно:

А якби я був царем
Та мав царську волю,
Я би панів скасував,
Всіх пустив на волю!..

У нас нема прямих доказів того, як дивився Руданський на самодержавство та кріпосників, до чого зводились конкретно його антикріпосницькі переконання. Але ми можемо з певністю сказати, що настрої народних мас він відбив у своїх творах правильно.

Значною за обсягом, але менш популярною частиною поетичної спадщини Руданського є його великі епічні твори — так звані співи. До них відносяться цикл «ліричних дум» під загальною назвою «Байки світові» (1856), казка «Цар Соловей» (1857) та шість співів з «поетичної хроніки гетьманщини» (Франко), написаних з середини березня до середини червня 1860 року, тобто за три місяці: «Мазепа, гетьман український», «Іван Скоропада», «Павло Полуботок», «Вельямін», «Павло Апостол» і «Мініх».

Із названих епічних творів Руданського особливий інтерес читача становитимуть «Байки світові». Складаються вони з п'яти дум: «Початок світу», «Велетні», «Цар Давид», «Премудрий Соломон» і «Бог на землі». Це не що інше, як народна біблія, одверто протиставлена біблії канонічній. Побудовано її на єретичних оповідках, записаних автором з уст народу. Зміст оповідок такий, що ніяка цензура не дозволила б їх друкувати, не кажучи вже про цензуру духовну. Що автор шукав способів для масової пропаганди народної біблії, свідчать хоча б такі факти: скупі прозові записи він переповів блискучою коломийкою, зв'язав їх єдиним задумом, дав кожній думі сюжет і намагався підібрати їй «голос». У «Преслівлі» до запису людських оповідок поет так і каже: «А все-таки надіюсь, що хто-небудь... захоче дати голос на мої «світові співи»,— ото я для них і прикладаю ці людські оповідки». Інакше кажучи, «Байки світові» повинні співатися, а спів супроводжуватися грою на кобзі ч лірі. Руданський так уявляв собі розповсюдження «Байок світових в співах». У «Преслівлі» до них він подає реалістичну картину старого Кам'янця. На міському майдані в розпалі торговиця, а в соборі йде архієрейська відправа. Коло брами собору — каліки і жебраки, остеронь від людського стовпища — сліпий лірник з дівчиною-поводирем. Нарешті відправа в соборі закінчилась і попи з панамі роз-

ходяться по домівках. Отоді навколо сліпого лірника збираються прості люди, цікаві послухати не божу, а людську вже відправу — лірникову думу про початок світу...

Казка «Цар Соловей» написана коломийковим розміром, читается легко, вражаючи нашу уяву майстерними описами, пейзажами. Проте зміст її лишається затемненим малоозрозумілою авторською алегорією, навколо якої свого часу галицькі націоналісти зчинили були цілий ажіотаж. Франко в казці «Цар Соловей» бачив лише «наївне алегоризування» і «дуже примітивне розуміння історії слов'янщини»¹. І з ним не можна не погодитись.

Що ж до так званих «історичних» співів Руданського, то в них, як кажуть, ні історії, ні поезії. Підказані працями Маркевича та інших буржуазно-дворянських істориків того часу, ці заримовані оповідання на теми з історії України можуть зацікавити дослідника лише «як документи історично-літературні, що показують нам, чим у ту пору (1860—1861 рр.) займався в Петербурзі молодий студент медицини», — цілком слушно підкреслював Франко. Що ж до мистецького виконання цієї «хроніки гетьманщини», то воно, на думку того ж таки Франка, «вийшло зовсім школярське, майже без ніякої поетичної стійності»².

Варта спеціальної уваги перекладацька діяльність Руданського. Свій пісенний репертуар поет збагатив переспівами з польської, чеської, сербської та німецької мов («Чорний кольор», «Зозуля», «Йде дівчина-сиротина», «Явір», «Ніч у ніч», «Безнадія» і «Сни»). З староруського епосу до нас дійшло два його переклади «Олег — князь київський» та «Ігор — князь сіверський». Велику увагу Руданський приділяв перекладам «Співів і пісень старочеських з Краледворського рукопису», не підозрюючи, що це не витвір народу, а майстерна підробка Ганки. Брався перекладати Руданський «Енеїду» Вергілія і лермонтовського «Демона». До нас дійшли лише фрагменти їх.

Перекладацька робота Руданського припадає головним чином на ялтинський період його життя. У Ялті, зокрема, здійснено переклад «Іліади» Гомера («Омирова Ільйонянка») та старогрецької пародії «Батрахіомохіі». Будучи перекоаний, що це твір Гомера, поет переклад свій назвав «Омирова війна жаб з мишами».

У перекладацькій діяльності свій Руданський не був дилетантом. Він уважно досліджував тексти «Іліади» і Краледворського рукопису, при потребі створював історико-філологічний коментар, як це було в перекладом «Слова о полку Ігоревім», підбирав розмір вірша для перекладу. Письменник багато шукав. Він перекладав Гомерову

¹ І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. XVII, стор. 308.

² Там же, стор. 218.

«Іліаду» не гекзаметром, а коломийковим дванадцятискладовим віршем з жіночою цезурою посередині не тому, що інакше не вмів, а тому, що так вважав доцільнішим. Інша річ, як ми тепер дивимося на це. У перекладі з Вергілієвої «Енеїди» Руданський намагався дотримуватися розміру оригіналу, як і в перекладі «Демона» Лермонтова. М. Старицький взявся довершити роботу свого попередника і переклав 360 рядків з «Демона». Йому довелося добре попрацювати, щоб вжитися у стиль Руданського. Зіставлення перекладів показує, що це не завжди йому вдавалося.

Період творчого піднесення Руданського вимірюється, власне, одним десятиліттям, і все ж ніхто з молодших сучасників і ближчих наступників Шевченка аж до Франка не залишив по собі такого багатства віршових форм, як саме він. Руданський виявився справжнім віртуозом українського віршування. Насамперед він практично освоїв величезне багатство народнопоетичних форм. В одному лише дивоспіві «Чумак» використано їх понад два десятки.

Вважаючи свою творчість своєрідною модифікацією і продовженням творчості народної, Руданський не розмежовував, тим більше — не протиставляв класичні віршові форми уснонародним. Значна кількість його пісень написана хореем, ямбом, дактилем, амфібрахієм чи анапестом. А щоб наблизити їх максимально до ритмічних потреб пісні, поет застосував повтори, приспиви, урізноманітнював строфіку, змінював інтонацію вірша і т. д.

У пошуках нових форм Руданський експериментував на різних зразках народного і класичного віршування, писав свої пісні мало-вживаним на той час п'ятискладовиком («Над колискою»), навіть зробив спробу внутрішньо переконструювати форму класичного тріолета («Звела мене не біда»). Не пройшов Руданський мимо творчості близького йому по духу російського поета-пісняра Кольцова, творчо освоївши його неримований п'ятискладовик, особливість якого полягала в тому, що кожні п'ять складів, об'єднаних єдиним наголосом на третьому складі, утворювали рядок. Вірш став співучим хоч і не мав певно визначеного розміру. Цим п'ятискладовиком Руданський написав відомі свої твори на громадську тему («Не кидай мене», «Наука» і «Моя смерть»), відповідно переконструювавши його по-своєму. По-перше, він заримовує свій п'ятискладовик і звільняє його від строфічної будови, подає наскрізний текст, розширюючи тим розповідні його можливості.

Проте найнадійнішим розміром Руданському здавався розмір коломийковий, ритмічні можливості якого він довів до класичної довершеності. Тим більше, що цим розміром писав Шевченко, а також такі його сучасники і наступники, як Куліш, Забіла, Федькович, Мова (Лиманський), Глібов і багато інших. Віддав йому перевагу

і Руданський. В листі «До читачів журналу «Правда» (1869) поет намагався пояснити, чому Гомерову «Іліаду» він перекладав не гексаметром, а коломийкою: «Розмір сей,— як він не простий, а його наслухатися можна і в приказках ігрових, і в прислівках колискових, і в піснях звичайних веселих і сумних, і такий розмір якраз і годиться до переводу Омирової (Гомерової.— П. К.) мови — ігрової, дитячої, веселої і сумної».

Не все написане Руданським має однакову ідейно-естетичну вагу. Та пісні його і особливо кращі гумористично-сатиричні (приказки) пережили свій час. Популярність поетова зростала з року в рік. Особливо помітно це після перемоги Жовтня, коли з'явився масовий читач, про появу якого поет міг тільки мріяти («Моя смерть»). Саме тому, що Руданський-поет виростав з українського фольклору, твори його дуже швидко засвоювалися масовим читачем різних поколінь, зливалися з усною народною творчістю, ніби поверталися до того материнського дона, з якого вийшли колись, щоб відродитись у творчості майбутніх поетів.

Щира задушевність ліричних пісень Руданського, особливо ж його широковідомої пісні «Повій, вітре, на Вкраїну», доброзичлива розважальність, часто тонка іронія і вражаючий сміх гумористичних співомовок зробили ім'я Руданського відомим не тільки на Україні, в Росії та інших братніх республіках Радянського Союзу, а й за рубежом. Окремі кращі його твори перекладалися білоруською, молдавською, естонською, чуваською, польською, угорською, румунською, чеською, болгарською, грецькою, німецькою, французькою та англійською мовами. Російською мовою Руданський перекладався особливо широко. Вигідно намагався представити його перед російським читачем ще П. Грабовський. Над російськими перекладами співомовок Руданського працювали М. Ушаков, О. Гатов, Ю. Калугін, М. Синюков. 1955 року вийшов у світ збірник поезій Руданського російською мовою у перекладі Калугіна. «Избранные юморески» Руданського доповненим російським виданням з передмовою А. Недзвідського вийшли у 1959 році. Нарешті, Кримвидав 1963 року випустив у світ том його ж «Сочинений» в перекладі М. Синюкова з передмовою М. Рильського.

Вдалий переклад співомовок Руданського російською мовою має особливе значення. Він не тільки незмірно розширює читачську аудиторію нашого поета, він заохочує зарубіжних поетів вивчати мову Руданського, щоб здійснювати переклади його творів з оригіналу. Про дедалі зростаючу популярність Руданського як у нас, так і за рубежом свідчить хоча б той факт, що де б не видавалась антологія української поезії XIX ст., упорядники завжди відводили належне місце його співомовкам.

В українській поезії дожовтнєвого періоду гумористичні традиції Руданського відіграли величезну роль. Франко, Леся Українка, Самійленко, Чернявський, Капельгородський, Ворсний та інші, звертаючись до сатирично-гумористичних тем в поезії, незмінно враховували чи й просто наслідували засоби «незрівняного анекдотиста» — Руданського.

Те саме слід сказати про живучість його естетичних традицій і в поетичній гумористиці радянського періоду. Мабуть, не знайдеться на Україні такого поета-сатирика, який би серед своїх вчителів і перших натхненників не назвав ім'я свого видатного попередника.

П. Я. Колесник

КОПА ПІСЕНЬ

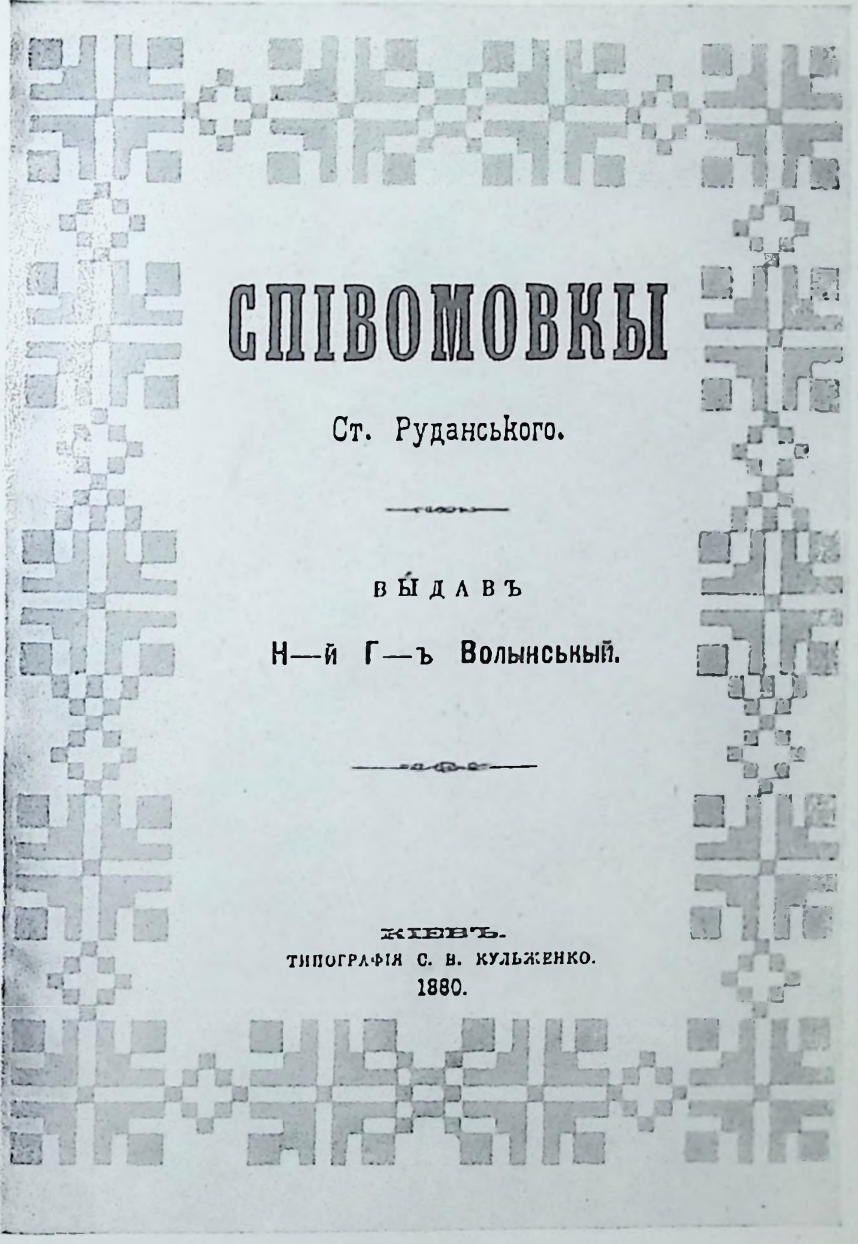
с. 11 с. 57

Станислав Руданський

1772 року 1868.

Міста Харків.

Титульна сторінка автографа С. Руданського «Копи пісень»

СПІВОМОВКЫ

Ст. Руданського.

В Ї Д А В Ъ

Н—й Г—ъ Волинський.

КИЕВЪ.

ТИПОГРАФІЯ С. В. КУЛЬЖЕНКО.

1880.

8. Писня.

Повій вітре на Вкраїну
Де покинув, а дивину
Де покинув, торони там
Повій вітре и починути!..

Нехай єрархи тамтє думина
Тамтє вишеника хатини
Ві ти хатини змучили
Почутихна - дивити хатини!..

(Повій, вітре, досяди сонця
Досяди сонця, край виконня
Край виконня, виконня віно,
Постини дима, дивта мина!..

Нахемна нехемна нехемна
Над речкою дивити мина
Над тини мина нехемна
Ти спити мина подалека..

Аж спити мина нехемна
Здай того, од ким мина
З ким мина - и покин
И похити пресе галесе..

Аж ладітє іє сердєнє
Аж дивта зумне тамєнє
Аж ладітє, торони там
Дертай вітре и починути!..

Аж мина подалека
И нехемна притори
Ти ладітє край дивини
Невертайся и укрини..

СПИВОМОВКИ

КОЗАКА

Видання Руданського

КНИЖКА ПЕРША

з 1854 року до 1857.

СПИВОМОВКИ

КОЗАКА

Видання Руданського

КНИЖКА ДРУГА

1857, 1858 - 1859

СПИВОМОВКИ

Видання Руданського

1859 - 1860

ЧЕТВЕРТА.

Титульні сторінки рукописних збірок
С. Руданського